

Resenziya

**Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin IV cildi:
erkən yeni dövr və ya erkən realizm dövrü**

Əlizadə Əsgərli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

On cildə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin IV cildi (“*Erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı*”) XVII-XVIII əsrləri əhatə edib.¹ Kitab akademik İ.Həbibbəylinin ümumi redaktəsi ilə çap olunub.

Baş redaksiya Şurası Ramiz Mehdiyev (*sədr*) İ.Həbibbəyli (*baş redaktor*) Teymur Kərimli və Mahirə Quluyevadan (*məsul redaktor*) ibarətdir. Redaksiya Şurasında isə İsa Həbibbəyli (*baş redaktor*) Nüşabə Araslı, Mahirə Quliyeva (*məsul redaktor*), Fəridə Əzizova, Atəmi Mirzəyev, Paşa Kərimov və Aygün Bağırılı (*məsul katib*) təmsil olunub.

Akademik İsa Həbibbəylinin “*Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü (XVII-XVIII əsrlər)*” adlı baş məqaləsi elmi-nəzəri səciyyəli olub, ümumiləşdirilmiş elmi konsepsiyadır, tezislər və müddəalar məcmusudur. Alim məqalədə XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatının özündən əvvəlki ədəbiyyatdan fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırıb. Hesab edib ki, bu ədəbiyyat “*Klassik romantik ənənələrin yekunu və yeni realist ədəbiyyatın başlanğıcı olan tarixi mərhələ*”dir. Belə fərqlərin yaranmasını şərtləndirən amillər isə dövrün ictimai-siyasi və tarixi hadisələrinin özəllikləri ilə bağlı olub (Cəlililər hərəkatı /“Koroğlu”, Rus işğalı /Xəzərboyu ərazilər/, Nadir şahın vəfatı, xanlıqların yaranması ilə Azərbaycandakı hərbi-siyasi şəraitin ictimai fikrə, ədəbi-mədəni proseslərə, müstəqil şüurun formalaşmasına təsiri). Həmin dövrdən (XVII əsr) başlayaraq Azərbaycanda elm, maarif, ədə-

biyyat və incəsənətdə *xəlqiləşmə meyilləri* qüvvətlənib... İ.Həbibbəyli əsaslandırır ki, ədəbiyyatımızda XVII əsrdən etibarən lirik-romantik pafosdan həyata, gerçəkliyə doğru yeni proses başlayıb. Ədəbiyyat yeni mərhələyə qədəm qoyub.

Akademik İsa Həbibbəyli bu mərhələnin ictimai-siyasi reallıqlarını, onun ədəbi-mədəni proseslərdən doğan dəyişmə səbəblərini – (Hindistanda ədəbiyyatın xalq həyatına yaxınlaşması amilləri, şairlərin şeirlərini kütləvi məclislərdə, məhəllələrdə oxumaları, mərasimlər keçirmələri, Saib Təbrizinin “*hind səpkisi*”nin (bədi üslubun) xalq həyatına doğru poeziyanın inkişafına təkan verməsi) izah edib. Müəllif yazır: “Saib Təbrizi hind ədəbiyyatında meydana çıxmış didaktik-həyati meyillərin qüvvətlənməsi mühitindən təsirlənərək, klassik romantik tərənüm prinsipləri çərçivəsində olsa da, şeirlərində həyatiliyi gücləndirməyə, xalqla ünsiyyətə, fikirlərini nəsihət xarakterli aforizmlərlə ifadə etməyə üstünlük verib” [s.6].

“Beləliklə, XVII əsrdən etibarən Saib Təbrizinin adı ilə bağlı olan “*hind səpkisi*” Azərbaycan ədəbiyyatında *xəlqiləşmə, həyatiləşmə proseslərinə* geniş meydan açıb. Ədəbiyyat saray mühitindən xalq məclislərinə doğru inkişaf edərək yalnız hakim təbəqənin deyil, mənsub olduğu xalqın da əhvali-ruhiyyəsini ifadə etməyə başlayıb”, – deyərək akademik əsaslı tezislər verib, dəlillər göstərərək [s.6].

Alimin fərqli bədii inkişaf prosesi ilə bağlı bir arqumenti də bunda olub ki, Saib Təbrizinin qəzəllərindəki aforistik ifadələr, hikmətamiz fikirlər romantik poeziyamızın ahəngini dəyişib, mücərrəd anlayışları əsasən konkretləşdirib, ob-

¹ Bakı: Elm, 2021, 656 s.

razları əyaniləşdirib, “klassik üslubda yazılmış lirikasındakı həyatiliklə romantika, həyatiliklə didaktika bir-birini tamamlayıb” [s.6].

Akademik İsa Həbibbəyliyə görə, “hind səp-kili” şeirlər Azərbaycan klassik lirikasının ruhuna təsir edib, ənənədən ayrılımlar doğurub, Füzuli təsirlərindən uzaqlaşmağa çalışan poeziya xalq həyatına, xalq ədəbiyyatına, ictimailiyə meyillənib. “Saib Təbrizi Füzulidən sonrakı, Vaqifdən əvvəlki poeziyanın yaradıcısı, romantik şeiri realist ədəbiyyata doğru yönləndirən novatordur”, –deyə Həbibbəyli xarakterizə edib. Klassik poeziyadakı nəsihətçilik meyilləri didaktik ədəbiyyatın yaranmasına zəmin yaradıb, “bu isə ədəbiyyatın, xüsusən də poeziyanın romantik ucalıqdan həyata, cəmiyyətə və insana doğru inkişafında yeni istiqamətin başlanması demək idi” [s.7] (Məhəmməd Əmani, Sadiq bəy Əfşar /“Şöhrətli Abbasın qələbə kitabı”/, Kövsəri Həmədani /“Fərhad və Şirin”/, Fə dai /“Bəxtiyarnamə”/, Qövsi Təbrizi). Açıq tənqid ruhu da “Şikayətnamə” ənənəsinin dərinləşdiyini göstərirdi (Ağa Məsih Şirvaninin “Vərqa və Gülşə”, Məchur Şirvaninin “Qisseyi-Şirzad” poemaları, Şakir Şirvaninin “Əhvali-Şirvan” mənzuməsi, habelə, Arif Şirvani, Əlican Qövsi).

Ədəbiyyatşünas-alim izah edib ki, XVII əsrdə epik şeirə maraq güclənib, romantik lirika yerini tədricən çoxsaylı mənzum hekayətlərə, poemalara verib. Erkən yeni dövrün bu poemalarında Orta əsr Azərbaycan epik ədəbiyyatından fərqli olaraq lirikanın yox, hadisə və obrazların təkamülü, süjet xəttinin inkişafı əsas yer tutub. Mövzu baxımından dəyişən poemalar da, nəticə etibarilə konkret əxlaqi-didaktik, ibrətamiz-tərbiyəvi qənaətin hasil olunması ilə başa çatıb. İ.Həbibbəyli belə bədii prosesi obrazlı olaraq erkən realizmin proloqu adlandırıb.

Tədqiqatçıya görə, XVIII əsr xalq ədəbiyyatına, canlı danışiq dilinə, xəlqiliyə və realizmə doğru dönüş əsridir (Sarı Aşıq, Abbas Tutarqanlı, Xəstə Qasım). Aşıq yaradıcılığı yazılı ədəbiyyata təsirini gücləndirib, “Koroğlu” kimi dastanlar xalq yaradıcılığı ənənələrinə marağı artırıb. “Dastanların məclislərdə səsləndirilməsi yazılı ədəbiyyatda xalq həyatına, ana dilinə, milli-mənəvi oyanışa doğru böyük dönüşə təkan olub” [s.11].

Müəllif yazır: “Klassik poeziyada möhləmlənmiş qəzəl, qəsidə, rübai janrları ilə rəqabətdə qoşma, gəraylı janrlarının tədricən üstünlük qazanmasında genişlənməkdə davam edən aşiq ədəbiyyatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edib” [s.11].

Akademik İsa Həbibbəyli XVII-XVIII əsrlərə aid *nəsr nümunələrindən* danışarkın müstəqil janr kimi mənzum və mənsur hekayətlərin spesifikasiyasını göstərmiş və şərh edib ki, bunlar klassik poemaların “dibaçə”sindən ayrılıb, ayrıca bədii qol olub (Vəli Ərəşinin “Düzd və Qazi”, Möhsün Nəsirinin “Tutinamə” (“Lisanüt-teyr”), Möhsün Nəsirinin “Şəhriyar” əsərləri). O, Füzulinin “Şikayətnamə”sini isə Azərbaycan ədəbiyyatında romantik-realist nəsrin ilk nümunəsi kimi yada salıb.

Alim də bu qənaətdədir ki, XVII əsr klassik romantik poeziyadan *erkən realizmə keçid* dövrüdür. Bu ədəbi istiqamətin önəmi romantik lirika, davamı dövrün ictimai-siyasi hadisələri, xalq-aşıq yaradıcılığının ənənələri, romantik örtüyü didaktik poeziyadır. XVIII əsr ədəbiyyatımızda xalq həyatı, el ədəbiyyatına doğru bədii proses dövrü olub. Araşdırıcı elmi-nəzəri təcrübə əsasında XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatımızı *erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı mərhələsi kimi* qiymətləndirib.

Akademik fikir mövqeyində *təsviri və erkən (ilkini) realizm* terminlərinə də münasibət bildirib. O, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayevin etiraz etdiyi *təsviri realizm* ifadəsinə (həyat hadisələri, insanın zahiri və ənənəvi gözəlliyinin təsvirinə) elə Y.Qarayevin öz məntiqi ilə etiraz edib. Yəni görkəmli ədəbiyyatşünas alim haqlı olaraq təsviri realizm anlayışının XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının reallıqlarını tam ifadə etmədiyini qeyd edirdi. İ. Həbibbəyli yazır: “XVIII əsr Azərbaycan realizmi, həqiqətən də təsviri realizm olmayıb, həyat həqiqətlərinin görünən tərəfləri, zahiri əlamətləri ilə yanaşı, daxili mahiyyətini də mənalandıran, bəzən isə hətta, ziddiyyətləri ilə birlikdə əks etdirməyə səy göstərən erkən realist ədəbiyyat nümunəsi idi” [s.13].

Alimin baxışlarına görə, nəzərə çarpan didaktika da romantika içərisində realist təsiri qüvvələndirib, folklor üslubu, aşiq yaradıcılığı milli ruhu, ana dilinin imkanlarını, xalq həyatının təsvir və tərənnümünü canlandıraraq. Bu ba-

xımdan tədqiqatçı erkən realizmin xüsusiyyətləri sırasında bunları da göstərib: Molla Pənah Vaqifin “Kur qırağının əcəb seyrəngahı var”, “Bayram oldu” şeirləri ilə “Azərbaycan insanının təbii obrazının canlandırılması, onun mühit və məişəti, xasiyyət və rəftarı. Müəllif yazır: “Molla Pənah Vaqifin şeirlərində Azərbaycanlı danışq dilinin bütün gözəllik və incəlikləri ilə əks olunması da realist ədəbiyyatın əsas əlamətlərindən biridir” [s.13]. Bütün bunlara görə, XVIII əsrin realizmi xarakterinə görə təsviri realizm deyil, Azərbaycan realizminin başlanğıc dövrünün ovqatını yaşayan və əks etdirən erkən realizmdir. (M.P.Vaqifin “Görmədim”i, M.V.Vidadinin “Müsibətnamə”si, hər ikisinin “Durnalar”ı). Bu mənada alim obrazlı olaraq M.V.Vidadinin “Müsibətnaməsi”ni M.P.Vaqifin “Görmədim”inin proloqu hesab edib.

Məqalənin elmi-nəzəri müddəaları budur ki, XVIII əsrdə insan və cəmiyyət ədəbiyyatın gündəliyinə çevrilib. Xalq-aşıq şeiri üslubu klassik lirika ənənələrini üstələyib. Yəni “M.P.Vaqifin yaradıcılığı ilə xalq şeiri və yazılı poeziya arasındakı fərq aradan qalxıb”. Heca vəznli şeir əruz vəznli poeziyanı təqib edib. “Məhz bu mərhələdən sonra Azərbaycan poeziyasında heca vəznli şeir dönməz xarakter alıb, yüksələn xətlə inkişaf edib. Poeziyada gedən xəlqiləşmə prosesləri Azərbaycan ədəbiyyatını erkən realizm mərhələsinə gətirib çıxarıb. Klassik ədəbiyyatdakı qəzəl və qəsidəni yeni epoxada qoşma və gəraylı əvəz edib. “Bu mərhələdə canlı xalq dilində və folklor üslubunda yaranan ədəbiyyat əsasında *Azərbaycan ədəbi dili* formalaşmış” [s.17].

M.P.Vaqif Azərbaycan ədəbi dilinin yaradıcılarından biri hesab olunur. Əvvəlki dövrlərdə ana dilində yaranan klassik poeziyada xalq danışq dili deyil, əsasən ümumi normativ şeir dili aparıcı olub. Müəllifin bir tezisi: “Şeirdə dünyəvilik və həyatilik, dildə sadələşmə və təbiilik, mövzuda dövrədən narazılıq və taledən şikayət, didaktik hikmətamiz baxışların ifadəsi, nikbinlik və kədər notlarındakı təbiilik erkən Azərbaycan realizminin əsas səciyyəvi cəhətləri kimi çıxış edir”, – akademik İ.Həbibbəylinin qənaəti belədir [s.18].

Məqələdə *ədəbi cərəyan vahid ədəbi prosesin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilib*. Alimə

görə, XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı XVIII əsr ədəbiyyatının erkən realizminin hazırlıq dövrüdür. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı birlikdə *vahid ədəbi mərhələ* kimi götürülüb. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bu mərhələsi *erkən yeni dövr və ya erkən realizm dövrü* adlandırılır” [s.19].

Alim mühüm elmi müddəa verib: “*Erkən yeni dövr* – Azərbaycan ədəbiyyatının XVII-XVIII əsrlər mərhələsinin adı, erkən realizm isə həmin mərhələdə XVIII əsrdə formalaşmış *ədəbi cərəyanın* təyinatıdır” [s.19]. XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı *erkən realizmin* hazırlıq dövrü, XVIII əsr ədəbiyyatı isə *milli realist ədəbiyyatın* başlanğıc dövrünün yetkin çağıdır” [s.19].

Bir qədər də *alimin saraylara münasibəti* haqqında. Xan sarayları XVIII əsrdə erkən realizmin formalaşmasında əlaqələndirici olub. Başqa sözlə, Saray xalqa yaxın olub. Xan saraylarında aşiq məclisləri təşkil edilib. XVIII əsrdə *saray-sülalə hakimiyyətindən xalq hakimiyyətinə doğru dönüş* başlanıb. Xan sarayları siyasi-inzibati mərkəz olmaqla bərabər, ədəbi-mədəni mərkəz vəzifəsini də yerinə yetirib.

Beləliklə, akademik İsa Həbibbəyli üç nəticəni elmi fikrə təqdim edib: 1. Klassik romantik lirika ənənəsi əsaslı şəkildə zəifləyib, xalq-aşıq ədəbiyyatı ənənələri yazılı poeziyada davam etdirilib. Ədəbiyyatda dünyəvilik, həyatilik, xəlqilik, tərbiyəvi-didaktik səciyyə güclənib. Gerçəkliyin bədii inikası, dildə sadəlik və təbiilik erkən realizmin əsas xüsusiyyətləri olub [s.20].

2. XX əsrin 70-80-ci illəri XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatından realizm hərəkatının bir mərhələsi kimi söz açıb (Yaşar Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, “Elm”, 1980)

3. Erkən realizm – Azərbaycan ədəbiyyatında realist hərəkatın təməli, bünövrəsidir. Erkən realizm – sadəcə təmayül deyil, özünəməxsus ideya-estetik prinsipləri olan ədəbi cərəyandır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin IV cildində “Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü (XVII-XVIII əsrlər)” (*İsa Həbibbəyli*), “Azərbaycan ədəbiyyatının yeni bir mərhələsi” (*Həmid Araslı*), “XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” (*A.Dadaşzadə, M.Quliyeva*), “Erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr” (*Nüşabə Araslı, Əlyar Səfərli, Möhsün Nağısoylu, Qədim Qubadov*), “XVII-XVIII

əslərdə Azərbaycanda tərcümə ədəbiyyatı” (M. Nağısoylu) və “Aşıq ədəbiyyatı” (M. Qasımlı, A. Xəlilova) icmalları verilmişdir.

“XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” bölməsində “Fə dai Təbrizi” (Azadə Rüstəmov), “Məhəmməd Əmani” (Atəmi Mirzəyev), “Rəhməti Təbrizi” (Siracəddin Hacı), “Məsihi” (Azadə Rüstəmov), “Mürtəzaqulu xan Zəfər” (Paşa Kərimov), “Kövsəri Həmədani” (Azadə Rüstəmov), “Tərzi Əfşar” (Həmid Araslı), “Məlik bəy Avcı” (Atəmi Mirzəyev), “Molla Camal Rənci” (Atəmi Mirzəyev), “Saib Təbrizi” (İsa Həbibbəyli), “Vəhid Qəzvini” (Paşa Kərimov), “Məcrub Təbrizi” (Paşa Kərimov), “Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsahib Gəncəvi” (Firəngiz Xəlilova), “Vali” (Paşa Kərimov), “Vaiz Qəzvini” (Mahirə Quliyeva), “Qövsü Təbrizi” (Paşa Kərimov), “Səfiqulu bəy Səfi” (Paşa Kərimov), “Şükri” (Paşa Kərimov), “Cuya Təbrizi” (Çingiz Sadıqoğlu), “Təsir Təbrizi” (Paşa Kərimov) portret-öçerkləri özünə yer almışdır.

“XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” bölməsinə isə “Nişat Şirvani” (Səltənət Əliyeva), “Ağa Məsih Şirvani” (Səltənət Əliyeva), “Məhcür

Şirvani” (Təhminə Bədəlova), “Lütfəli bəy Azər” (Mahirə Quliyeva), “Molla Vəli Vidadi” (Zəkulla Bayramlı), “Molla Pənəh Vaqif” (İsa Həbibbəyli), “Həmid Seyfəlmülk” poeması” (Əlyar Səfərali) portret-öçerkləri daxil edilmişdir.

Kitabın sonunda ingiliscə, rusca xülasə və ədəbiyyat (F. Zeynalova, Lalə Ələkbərova) siyahısı verilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin IV cildi ilk dəfə olaraq XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını milli ədəbiyyat tariximizin ayrıca bir inkişaf mərhələsi kimi təqdim edir. Erkən yeni dövr adlanan bu ədəbi-tarixi mərhələ Azərbaycan romantik ədəbiyyatının yekunu və yeni dövr ədəbi prosesinin başlanğıcıdır. XVIII əsr isə M.P. Vaqif və müasirlərinin simasında erkən realizm ədəbi cərəyanını formalaşdırıb. Kitabda Erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatına dair elmi icmallar və portret-öçerklər özünə yer alıb. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin IV cildi akademik İsa Həbibbəyli və institut əməkdaşlarının klassik ədəbi irsimizə ehtiramı, ədəbi-tarixi yaddaşımızın praktik ifadəsidir.